

Montgomery Watt'ın (bk. bibl.) makaleleri bunun örneklerini teşkil eder. Ayrıca kelâm meselelerinin ele alındığı araştırmalarda da genellikle kitâbiyat bilgilerine yer verilmektedir. Meselâ W. Montgomery Watt'ın irade hürriyetiyle ilgili kitabının bibliyografyasında klasik kelâm kaynakları ve Batı'da yapılan çalışmalar hakkında nisbeten zengin bir literatür sunulduğu gibi konunun kaynaklarına ayrılan bölümde (s. 3-10) kaynak tanıtımı ve değerlendirilmesi yapılmaktadır. Aynı şekilde Daniel Gimaret'in İslâm kelâmında insan fiillerine ilişkin eserinde, çoğunluğu kelâm kaynaklarından olan 100'den fazla eserle Batı dillerinde yapılmış 150'ye yakın çalışmanın zikredildiği bibliyografya (bk. bibl.) burada kaydedilmelidir. Binyamin Abrahamov (*Islamic Theology*, Edinburg 1998) ve Tilman Nagel'in (*The History of Islamic Theology*, trc. Thomas Thornton, Princeton 2000) bibliyografyada yer verdikleri klasik kelâm kaynakları ve bu ilimle ilgili Batı'da yapılmış çalışmalara ilişkin bilgiler de önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hayyât, *el-İntisâr*, s. 150-151; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 403-406; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecceddüd), s. 201-247; Ebû'l-Muîn en-Nesevî, *Tebşiratü'l-edille* (nşr. Hüseyin Atay), Ankara 1993, I, 596-598; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid* (nşr. Abdurrahman Umeire), Beyrut 1409/1989, neşreden giriş, s. 146-148; Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, I, 594-634; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1503; Siddik Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm* (nşr. Abdülcebbar Zekkâr), Dimaşk 1978, II, 440-453; W. M. Watt, "The Beginnings of the Islamic Theological Schools", *L'enseignement en Islam et en occident au moyen âge*, Paris 1977, s. 15-21; D. Gimaret, *Théories de l'acte humain en théologie musulmane*, Paris 1980, s. XV-XXII; Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Şî'a*, [baskı yeri ve tarihi yok], s. 350-402; L. Gardet - M. M. Anawati, *Introduction à la théologie musulmane*, Paris 1981, s. 509-536; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmî: Giriş*, İstanbul 1985, s. 19-43, 56-64; M. Said Özervarlı, *Tebşiratü'l-edille'nin Kaynakları* (yüksek lisans tezi, 1988), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 70-71; B. Dodge, "The Subjects and Titles of Books Written During the First Four Centuries of Islam", *IC*, XXVIII (1954), s. 525-540.

İLYAS ÜZÜM

□ TASAVVUF. Tasavvufun ilk dönemi olarak kabul edilen I-II. (VII-VIII.) yüzyıllarda ve sonrasında kaleme alınan zühde dair eserler Hz. Peygamber, ašhap, tâbiîn ve bir kısım zâhidlerin ibadet, ihlâs, tevekkül, kanaat, doğruluk, tevazu gibi konularla ilgili sözlerini ihtiva etmekte ve bu sözler rivayet zinciriyle birlikte kaydedilmektedir. Bu usul, ileriki dönemlerde yazılan tabakat ve menâkıb türü bazı kitap-

larda da uygulanmıştır. III. (IX.) yüzyılda tasavvufun temel meselelerine dair kaleme alınan eserler ilk kaynakları oluşturduğu için bunlarda bibliyografya zikredilmez. IV. (X.) yüzyıldan itibaren tasavvuf ilmine ve sûfi tabakata dair kitaplarda çoğunlukla önceki mutasavvıflardan nakiller yapılır. Bu mutasavvıfların bir kısmı eser sahibi olup kaydedilen bilgilerin önemli bir kısmı bunlardan alındığı halde adları verilmez. Nitekim Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Ķütü'l-Ķulûb*'u, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin *Tabakâtü's-Şüfiyye*'si ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sinde yararlanılan kaynaklar belirtilmemiştir. Bazı eserlerde ise yer yer yararlanılan kaynağa ve müellifine atıfta bulunulmuşsa da birçok bilginin kaynak gösterilmeden verilmiş olması, yapılan atıfların özellikle kaynak verme amacına yönelik olmadığını ortaya koymaktadır. Meselâ Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*'un girişinde kitabını çeşitli eserleri inceledikten sonra yazdığını belirttiği halde bir iki yerde kaynak adı zikretmiş, diğer yerlerde şahıslardan nakillerde bulunmayı tercih etmiştir. Ebû Nasr es-Serrâc'ın *el-Lüma'ı*, Gazzâlî'nin *İh-yâ'ü 'ulûmî'd-dîn*'i, Şehâbeddin es-Sühreverdi'nin *'Avâriifü'l-ma'ârif*'i vb. eserlerde de kaynaklara yer yer işaret edilirse de bilgilerin ekserisi kaynak gösterilmeden aktarılır. Yalnız Hüc-vîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'u kaydedilen şifahî rivayetlerin yanı sıra atıfta bulunulan eserlerin çokluğu ile diğerlerinden ayrılır.

Kelâbâzî *et-Ta'arruf*'ta, kendi dönemine gelinceye kadar eser telif eden yirmi dokuz sûffinin isimlerini kaydettiği halde eserlerinin adını vermez. Tasavvuf literatüründe ilham mahsulü olduğu ifade edilen eserler de tabii olarak hiçbir kaynağa dayanmaz. Nifferî'nin *Kitâbü'l-Mevâkıf*'i ile *Kitâbü'l-Muhâtabât*'ı, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-mekkiyye*'siyle *Fuşûşü'l-ĥikem*'i ve Abdülkerîm el-Cilî'nin *el-İnsânü'l-kâmil*'i bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Klasik dönemden sonra kaleme alınan eserlerin bir kısmında yararlanılan kaynaklara işaret edilmiştir. Bu kaynakların bazıları müellifleriyle birlikte, çok tanınan bir kısmı ise müellifi zikredilmeden, yer yer de sadece müellif adı belirtmek suretiyle verilmiştir. Ferîdüddin Attâr *Tezkiretü'l-evliyâ*'nın girişinde faydalandığı temel eserlerden üçünün adını, Cemâled-din Hulvî de *Lemezât*'ın girişinde kırk seviz adet eseri müelliflerini belirtmeden

kaydetmiştir. Son dönem müelliflerinden Yûsuf en-Nebhânî *Câmi'ü kerâmâtü'l-evliyâ*' adlı kitabının başında yararlandığı eli eseri, Ahmet Avni Konuk da *Meşnevî* tercüme ve şerhinin mukaddimesinde kaynaklarını müelliflerinin isimleriyle birlikte sıralamıştır. Muhammed Pârsâ *Faş-lû'l-ĥitâb*'ında, Muhammed b. Yahyâ et-Tâzîfî *Ķalâ'idü'l-cevâhir fi menâkıbi's-Şeyh 'Abdilĳâdir*'inde faydalandığı kaynakların adlarını müellifleriyle beraber eserin içinde kaydeder. Baldırzâde Mehmed'in *Ravza-i Evliyâ* adlı eserinde ise çok bilinen kitapların müellifleri zikredilmeden, diğerleri de müellifleriyle birlikte yer alır. Bunlara Ahmed Hâzinî'nin *Cevâhirü'l-ibrâr*'ı, İsmâil Ankaravî'nin *Min-hâcû'l-fukarâ*'sı, Halvetiyye şeyhlerinden Mehmed Nazmi Efendi'nin *Hediyyetü'l-ihvân*'ı, Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin *Bahrü'l-velâye*'si, Harîrîzâde'nin *Tibyânü vesâ'ili'l-ĥaĳâ'ik*'i ve Hüseyin Vassâf'ın *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr*'ı da eklenbilir. Bibliyografyanın sonda verildiği eserlere örnek olarak da Molla Fenârî'nin *Sûfiyyenin Libâs ve Etvâr ve Meslekine Dâir İtirâzâta Reddiyye*'siyle (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 71) Bindırmalızâde Ahmed Münib Efendi'nin *Mir'âtü't-turuk*'u (İstanbul 1306) gösterilebilir.

Tasavvuf literatüründe bir eserin kaynaklarının gösterilmesi yanında bu alandaki eserleri toplu olarak gösteren bibliyografik çalışmalar sınırlı olup bunlar bir iki kaynak dışında daha çok modern döneme aittir. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde beşinci makalenin beşinci bölümünün önemli bir kısmı sûfi ve zâhidlerle bunların eserlerine ayrılmıştır. Hüc-vîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'unda da tasavvuf sahasında yazılan eserlere ve bunların müelliflerine yer yer işaret edilmiştir. Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'unda ise tasavvufî eserler değişik başlıklar altında dağınık olarak kaydedilmektedir. Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'ye ait *Câmi'ü'l-uşûl*'ün girişinde tarikatların ayrı ayrı isimleri yazılarak bunlarla ilgili başlıca eserler, ardından da tasavvufun temel eserleriyle tabakat kitapları kaydedilmiştir.

Bu tür çalışmalar yanında Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin bizzat kendisi tarafından hazırlanan eserlerinin listelerini de (*el-Fihrist*, *el-İcâze*) kaydetmek gerekir. Bu listelerden 250 civarında kitap isminin yer aldığı *el-Fihrist*'i Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Baĳdâdî *ed-Dürrü's-semîn*

fi menâkıbi's-Şeyh Muhyiddîn (Menâkıbu İbn Arabî, nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1959) adlı kitabında kaydetmiştir. İbnül-Arabî burada birçok eserini nerede, niçin, nasıl yazdığını anlatmakta ve muhtevaları hakkında bilgi vermektedir. Onun eserlerinin başka listesi de Muhammed Receb Hilmî el-Kâdirî'nin *el-Burhânü'l-ezher fi menâkıbi's-Şeyhi'l-Ekber* adlı kitabında yer almıştır (284 adet). Burada ayrıca *Fuşûşü'l-hikem* şerhlerinden otuz sekizinin adı müellifleriyle birlikte verilmiştir. Modern dönem araştırmacılarından Osman Yahyâ, *Histoire et classification de l'oeuvre d'İbn Arabî* adlı kitabında (Damas 1964) dünya kütüphanelerinde tesbit ettiği İbnül-Arabî'ye ait veya ona nisbet edilen eserleri tanıtmıştır. Selâhaddin el-Müneccid, neşrettiği İbnül-Arabî'ye ait menâkıbın önsözünde İbnül-Arabî'nin lehinde ve aleyhinde yazılan önemli eserlerin tam künyesini ve matbu olanların ilgili sayfalarını kaydetmiştir.

Tasavvuf literatürü bir kısım kaynaklarda tahlil ya da tenkit maksadıyla da zikredilmiştir. İbnül-Cevzî, *Telbîsü İblîs*'te sûfilere eleştirirken tasavvuf kaynaklarını ele alarak değerlendirmelerde bulunur. İbn Haldûn, *Şifâ'ü's-sâ'il* adlı eserinde yararlandığı kaynakları belirttiği gibi o zamana kadar tasavvufta oluşan farklı çizgileri, bazı tasavvuf klasiklerinin muhtevalarını değerlendirir. *Muqaddime*'nin tasavvuf ilmine dair bölümünde de bu usulü uyguladığı görülmektedir. Seyyid Sahih Ahmed Dede'nin *Mecmûatü't-tevârihi'l-Mevleviyye* adlı eserinde (Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 5446) yararlanılan kaynaklar zikredilmiş, ayrıca birçok yerde tasavvufta dair bazı eserlerin muhtevaları ve müellifleri hakkında bilgi verilmiştir (Cem Zorlu, "Seyyid Sahih Ahmed Dede ve Mecmûatü't-Tevârihi'l-Mevleviyye'si", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, VI [2001], s. 227-239).

Modern dönemde gerçekleştirilen tasavvufî eserlerin ilmî neşirlerinde genellikle nâşirin eserle ilgili yaptığı değerlendirme ile birlikte o eserin bulunduğu kategorideki diğer çalışmaları da tanıtılır. Süleyman Uludağ, neşre hazırladığı *Nefhâtü'l-üns Tercümesi*'ne (İstanbul 1980) yazdığı önsözde tabakât-ı süfiyye kitaplarını ve sûfiler hakkında bilgi veren her türden kaynağı tanıtmıştır. Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz tarafından yeni harflere aktarılan Hüseyin Vassâf'ın *Sefîne-i Evliyâ'sının* (İstanbul 1990) önsözünde de

nâşirler mutasavvıflardan bahseden tabakat ve tezkirelerden bir kısmını zikretmiştir.

Belli bir devri ya da coğrafyayı esas alarak yapılan literatür çalışmaları da vardır. Mustafa Kara, Osmanlılar döneminde kaleme alınan tasavvufî eserlerin önemli bir bölümünü konularına göre tasnif edip bazı açıklamalarla kaydetmiştir ("Osmanlılar'da Tasavvuf ve Tarikatlar", *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih Medeniyet Kültür* [İstanbul 1996], I, 251-263). Osman Türer, *Türk Mutasavvıf ve Şâiri Muhammed Nazmî* adlı eserinde (Ankara 1988) Mehmed Nazmî'nin *Hediyetü'l-ihvân*'ını tahlil ederken daha önce Anadolu'da kaleme alınmış menâkıb ve biyografi türünden eserlerin tanıtımını yapmıştır (s. 137-140). Mehmet Demirci, Türkiye'de İlahiyat fakültelerinde gerçekleştirilmiş tasavvufî ilgili çalışmalardan basılmış olanları "Osmanlı Dönemi Tasavvuf Araştırmaları" adlı makalesinde tanıtmıştır (*Kubbealtı Akademi Mecmûası*, IV [2001], s. 59-69). Avrupa'daki tasavvuf çalışmalarını konu edinen Arthur John Arberry'nin *An Introduction to the History of Sufism*'i ile (London 1942) İran'da telif edilmiş eserler çerçevesinde tasavvuf kaynaklarını da tanıtan Charles Ambrose Storey'in *Persian Literature: A Bibliographical Survey* adlı eseri (London 1953, I, 2. bölüm, s. 927-1076) bu türün Batı dilinde yapılmış örnekleri olarak zikredilebilir.

Bir tarikat, bir mutasavvıf ya da dönemin esas alındığı araştırmalarda daha önce yapılan çalışmalar da değerlendirilmiş, bir kısmı oldukça yetersiz görünse de değişik tasniflerde tasavvuf literatürü ortaya konmuştur. Buna örnek olarak Mustafa Kara'nın "Şâzeliyye Literatürü Üzerine Bir Deneme" adlı makalesi zikredilmelidir (*Üç İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV [1992], s. 19-28). Rawan A. G. Farhadi'nin "On Some Early Naqshbandi Major Works" (*Naqshbandis: Historical Developments and Present Situation of a Muslim Mystical Order*, İstanbul-Paris 1990, s. 63-67) ile Hamid Algar'ın "The Present State of Naqshbandi Studies" (*Naqshbandis: Historical Developments and Present Situation of a Muslim Mystical Order*, İstanbul-Paris 1990, s. 45-56) adlı makaleleri de bunun Batı'da yapılmış örnekleridir. Hasan Kâmil Yılmaz'ın *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi* adlı eseri (İstanbul 1990) bir konu çerçevesinde yapılan literatür çalış-

ması mahiyetindedir. Mustafa Kara *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*'nde (İstanbul 1985) işârî tefsirlerin bir listesini vermiş (s. 67-69), temel tasavvufî eserleri de kısa açıklamalarla tanıtmıştır (s. 193-196, 309-313).

Tasavvufun edebiyatla olan ilişkisi sebebiyle tasavvuf literatürüne edebiyat tarihiyle ilgili çalışmalarda da yer verilmiştir. Edward G. Browne *A Literary History of Persia* adlı eserinde (Cambridge 1951) İran edebiyatı literatürünü tanıtmakta, dolayısıyla tasavvufun Fars kaynaklarını da ele almaktadır. Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde (Ankara 1973) edebî eserler çerçevesinde tasavvufî hikâyeleri konu edinen eserleri (I, 137-139), belli bir bölgede yetişen şahısları anlatan eserler türü çerçevesinde mutasavvıfları ele alan tasavvuf kaynaklarını (I, 407-414), menâkıb türü tasavvuf kaynaklarını ve evliya tezkirelerini (I, 427-441) tanıtmıştır. Neclâ Pekolcay *İslâmî Türk Edebiyatı I* adlı eserinde (İstanbul 1981) Ahmed Yesevî, Hakîm Ata, Hacı Bektâş-ı Velî ve Bektaşilik, Mevlânâ'nın hayatı ve eserleri, Sultan Veled ve eserleri hakkında yapılan çalışmalarla bu mutasavvıflarla ilgili kaynakların bir listesini vermiştir.

Tasavvuf literatürünün tanıtıldığı eserler çerçevesinde Kâsim Ganî'nin *Târîh-i Taşavvuf der İslâm ve Taşavvurât ve Tahavvülât-ı Muhtelif-i Ân ez Şadr-ı İslâm tâ 'Aşr-ı Hâfız* adlı eseri zikredilmelidir (Tahran 1362 h). Müellif çalışmasının son bölümünü (s. 531-635) tasavvuf sahasında yazılan temel eserlere ayırmış, bunları mensur ve manzum olmak üzere ikiye ayırıp tanıtmıştır. Muhyiddin Tu'mî'nin *eş-Tabakâtü'l-kübrâ'sı* (Beyrut 1994), sûfilerden bahseden kaynakların alfabetik sıraya göre dizilerek fihristlerinin kaydedildiği farklı bir çalışma olarak dikkat çekmektedir. Gustav Pfanmüller'in tasavvuf ve tarikatlarla dair başvurulacak kaynakların listesini kaydettiği *Handbuch der Islam Litteratur* adlı çalışması da (Berlin 1923, s. 265-315) burada belirtilmelidir. Bu hususta Türkçe hazırlanmış kapsamlı bir çalışma Mustafa Aşkar'ın *Tasavvuf Tarihi Literatürü*'dür (Ankara 2001). Aşkar bu çalışmasında, ilk dönemden başlayarak günümüze kadar tesbit edebildiği eserleri değişik başlıklar altında tasnif ederek ele almış, müellifleri hakkında bilgi vermiştir. Son bölümde de dünyada tasavvuf sahasında hazırlanmış kitap, makale ve tezlerin bir listesini kaydetmiştir.